

קדיש יתום: חיבור בין שמיים לארץ ובין בני אדם

הרבנית מעיין גיל

מנהג מוכר וידוע הוא אמירת "קדיש יתום" מפי אבלים. אומרים אותו כל האבלים בתוך שלושים ימי אבלם, ילדים בתוך שנת האבל על הוריהם, וכן נוהגים לומר קדיש ביום שחל בו "יארציט" - יום השנה לפטירת אחד מקרוביו של אדם.

אומנם מדובר במנהג ידוע, אך מקורו איננו ברור לחלוטין, ובמהלך הדורות ניתנו לו כל מיני פרשנויות. במאמר זה אסקור בקצרה מגוון פרשנויות שניתנו לו ואציע פרשנות נוספת שהתחדשה לי מתוך חווייתי האישית במהלך שנת האבל על אבי ז"ל.¹

תועלת לנפטר

מדברי הראשונים עולה כי אמירת קדיש מפי בניו של הנפטר יש בה תועלת לנפטר. כך עולה מן המדרש המובא ב"אור זרוע" ובדברי ראשונים נוספים:

מעשה בר' עקיבה שראה אדם אחד שהיה ערום ושחור כפחם והיה טוען על ראשו כטען עשרה טעונים והיה רץ כמרוצת הסוס. גזר עליו ר' עקיבה והעמידו ואמר לאותו האיש: למה אתה עושה עבודה קשה כזאת אם עבד אתה ואדונך עושה לך כך אני אפדה אותך מידו ואם עני אתה אני מעשיר אותך. אמר לו אותו האיש: מת הוא (כלומר, מת אני) ובכל יום ויום שולחים אותי לחטוב עצים ושורפין אותי בהם [...] אמר לו [ר' עקיבא]: כלום שמעת מן הממונים עליך אם יש לך תקנה? אמר לו: שמעתי מהם דבר שאינו יכול להיות. שאילמלי היה לו לזה העני בן שהוא עומד בקהל ואומר ברכו את ה' המבורך ועונין אחריו ברוך ה' המבורך לעולם ועד או יאמר יתגדל ועונין אחריו יהא שמיה רבה מברך מיד מתירין אותו האיש מן הפורענות. ואותו איש לא הניח בן בעולם ועזב אשתו מעוברת וא"י אם תלד זכר מי מלמדו שאין לאותו האיש אהוב בעולם. באותה שעה קיבל עליו ר"ע לילך ולחפש אם הוליד בן כדי שילמדו תורה ויעמידו לפני הצבור [...] מיד נצטער ר"ע צער גדול והלך ושאל עליו כיון שבא לאותו מקום שאל עליו. אמרו לו

1. במאמר זה לא אעסוק כלל בסוגיה ההלכתית של אמירת קדיש מפי נשים. סוגיה זו נידונה בפוסקים, ראו לדוגמה שו"ת בני בנים ב, ז; שו"ת אגרות משה, או"ח ה, יב. אף הרבנים והרבניות של בית הלל עסקו בסוגיה: <https://www.beithillel.org.il/post-39>. ההדרכה המקובלת, כפי שעולה ממקורות אלו, היא שאישה יכולה לומר קדיש עם גבר האומר קדיש, וכך נהגתי במהלך שנת האבל על אבי ז"ל.

ישתחקו עצמותיו של אותו הרשע. שאל על אשתו - אמרו לו: ימחה זכרה מן העולם. שאל על הבן - אמרו: הרי ערל הוא אפילו מצות מילה לא עסקנו. מיד נטלו ר' עקיבא ומלו והושיבו לפניו [...] הלך ולמדו תורה וקריאת שמע וי"ח ברכות וברכת המזון והעמידו לפני הקהל ואמר ברכו את ה' המבורך וענו הקהל ברוך ה' המבורך לעולם ועד יתגדל יהא שמיה רבא. באותה שעה מיד התירו המת מן הפרעניות. מיד בא לר' עקיבא בחלום ואמר יהי רצון מלפניך ה' שתנוח דעתך בגן עדן שהצלת אותי מדינה של גיהנם (אור זרוע ב, הלכות שבת נ).

אם כן, בזכות אמירת הקדיש, כלומר בזכות יכולתם של בניו לגרום לציבור לענות "יהא שמיה רבה", ניצל הנפטר מגיהנום. ויש לדייק בדברי המדרש ולומר שבעצם לא רק אמירת קדיש היא המעשה שמועיל לנשמת הנפטר; אמירת הקדיש היא המינימום הנדרש מילדי הנפטר, המעיד על קשר מסוים שלהם לתורה. למעשה יש ערך גדול לכך שילדי הנפטר הולכים בדרכי התורה, לומדים תורה ומתפללים. מעשים אלו הם זכות לנפטר, ובזכותם הוא ניצל מן הפורעניות.

פשר זה שניתן לקדיש הוא בעיניי בעיקר בבחינת "עסק בנסתרות". תחושה עלומה המעניקה משמעות מיסטית לאמירת הקדיש, משמעות שאינני מבינה לעומקה. ועם זאת יש בפשר זה גם ממד מרגש, שכן הוא מציע שהקשר בין החיים ובין המתים לא נותק, ויש איזה חוט מקשר בין הנפטר לילדיו;² חוט שאיננו רק זיכרון אלא יש בו גם יכולת להשפיע על הנעשה עם הנפטר בעולם הבא.

צידוק הדין

עוד אפשרות להבנת מנהג הקדיש נמצאת ב"ספר החיים" לר' חיים בן בצלאל, אחיו הגדול של המהר"ל מפראג:

ועניין הקדיש והתועלת שלו [...] ולכך עומד הבן של החוטא הזה שמת ואמר לפני התיבה יתגדל ויתקדש [...] כלומר מתנחם אני על מיתת אבי הואיל ושמו של אבי שבשמים מתגדל ומתקדש על ידי מיתתו [...] וזהו דוגמת הנידונים בבית דין שהוצרכו בני משפחתו לבוא ולומר לבית הדין: יפה דנתם. להורות שאין בליבם על הבית דין כלום (מהר"ל, ספר החיים ב, פרק ח).

הרב אליעזר יהודה ולדנברג מביא את דברי ספר החיים בשו"ת העוסק באמירת קדיש יתום מפי האבלים יחד ומגדיר את אמירת הקדיש "הצדקת וקבלת דין שמים של האבלים ואומרי הקדיש" (שו"ת ציץ אליעזר יד, ג).

2. תודה לאחי, הרב נתנאל בוקס, שהאיר את עיניי בהיבט מרגש זה במהלך אחת משיחותינו על הבנת הביטוי "עילוי נשמה".

המשפט העיקרי הנאמר בקדיש יתום (ובכל סוגי הקדיש למיניהם) הוא "הא שמיא רבה מבורך לעלם ולעלמי עלמיא". משפט זה הוא הכרזה והכרה בשמו ובמלכותו של הקב"ה. עצם אמירת משפט זה מפי אבלים בשעת קושי ומשבר היא צידוק הדין והודאה במלכותו של הקב"ה ובהיותנו כפופים אליו. ביטוי לכך שיש דין ויש דיין ושהמוות שהגיע לפתחנו הוא חלק מניהול צודק של העולם על ידי הקב"ה. יש בכך דמיון רב לתיאור המוות במשנה בסנהדרין: "נתעכל הבשר - מלקטין את העצמות וקוברין אותן במקומן. והקרובים באים ושואלים בשלום הדיינין ובשלום העדים, כלומר שאין בלבנו עליכם שדין אמת דנתם" (סנהדרין ו, ח).

במשנה זו קרובי מי שנהרג בבית הדין מכריזים כי הם מקבלים את הדין ורואים בו דין צדק. גם אמירת הקדיש מפי האבלים יש בה משום הכרזה על קבלת הדין והכרה בו שהוא דין צדק בבית הדין של שמיא. פשר זה של אמירת הקדיש מנתק את הקשר בין אמירת הקדיש מפי האבלים ובין הנפטר, ובעצם מניח שאמירת הקדיש מפי האבלים פועלת בציר אחר, בציר הקשר שבין האבלים ובין הקב"ה. ביכולת להמשיך לעבוד את הקב"ה גם בתוך אחד החסרונות הגדולים ביותר המוכנים במציאות העולם הזה.

הגדלת מלכות ה' בעולם

בהמשך דברי הציץ אליעזר שהובא לעיל מובא טעם נוסף לאמירת הקדיש מפי האבלים: "ישנו גם בעצם אמירת הקדיש גדר של עומד ומקדש שם שמים ברבים" (שו"ת ציץ אליעזר יד, יג). אפשר להבין משפט זה כפיתוח הרעיון של צידוק הדין שהובא לעיל, אבל ייתכן שמדובר בטעם אחר לאמירת קדיש, שעניינו הגדלת שמו ומלכותו של הקב"ה בעולם, מעין תיקון לחורבן. רעיון זה נזכר בתלמוד הבבלי במסכת ברכות:

תניא, אמר רבי יוסי: פעם אחת הייתי מהלך בדרך, ונכנסתי לחורבה אחת מחורבות ירושלים להתפלל. בא אליהו זכור לטוב ושמר לי על הפתח (והמתין לי) עד שסיימתי תפילתי. לאחר שסיימתי תפילתי אמר לי: שלום עליך, רבי! ואמרתי לו: שלום עליך, רבי ומורי! ואמר לי: בני, מפני מה נכנסת לחורבה זו? אמרתי לו: להתפלל [...] ואמר לי: בני, מה קול שמעת בחורבה זו? ואמרתי לו: שמעתי בת קול שמנהמת כיונה ואומרת: אוי לבנים שבעונותיהם החרבתי את ביתי ושרפתי את היכלי והגליתים לבין האומות. ואמר לי: חייך וחיי ראשך, לא שעה זו בלבד אומרת כך, אלא בכל יום ויום שלש פעמים אומרת כך; ולא זו בלבד, אלא בשעה שישראל נכנסין לבתי כנסיות ולבתי מדרשות ועונין יהא שמיא הגדול מבורך הקדוש ברוך הוא מנענע ראשו ואומר: אשרי המלך שמקלסין אותו בביתו כך, מה לו לאב שהגלה את בניו, ואוי להם לבנים שגלו מעל שולחן אביהם (בבלי, ברכות ג ע"א).

בברייתא זו ר' יוסי מספר על מפגש שלו עם אליהו הנביא לאחר שהתהלך בדרך ועצר להתפלל בחורבה. במפגש אליהו מספר על צערו של הקב"ה עצמו על החורבן ועל אמירת "יהא שמייה הגדול מבורך" הגורמת שמחה ונחת רוח לקב"ה עצמו.

מדוע אמירת "יהא שמייה" וכו' היא המפייסת (כביכול) את דעתו של הקב"ה המצטער? נראה לי שכשעם ישראל משבח ומפאר את שמו של הקב"ה בעולם באמצעות משפט זה הוא מתקן מעט את החורבן, את הפגימה בגילום שמו של הקב"ה בעולם.

רעיון זה מובא בערוך השולחן (על אמירת קדיש בכלל, ולא ספציפית על קדיש יתום):

הקדיש הוא שבח גדול ונורא שתקנו אנשי כנסת הגדולה אחרי חורבן בית ראשון והיא תפלה על חילול שמו יתברך מחורבן בית המקדש וחורבן ארץ הקודש ופיזור ישראל בארבע כנפות הארץ ואנו מתפללים שיתגדל ויתקדש שמו יתברך [...] ואמר ר' יוסי בריש ברכות [ג']. שפעם אחת שמע בת קול שמנהמת כיונה ואומרת אוי לבנים שבעוונותיהם החרבתי את ביתי ושרפתי את היכלי והגליתים וכו' וא"ל אליהו הנביא שג' פעמים ביום יוצא בת קול כזה ולא עוד אלא שבשעה שישראל נכנסין לבתי כנסיות ולבתי מדרשות ועונין אמן יהא שמייה רבה וכו' הקדוש ברוך הוא מנענע בראשו ואומר אשרי המלך שמקלסין אותו בביתו (או"ח נה, א).

אם כן, הסבר זה לאמירת הקדיש רואה באמירת "יהא שמייה רבה" וכו' תיקון לחורבן. החורבן מקטין את הופעת שם ה' בעולם, ואילו אמירת הקדיש מגבירה אותה, שכן עם ישראל קורא ומברך בשמו של הקב"ה.³

ש"י עגנון פיתח רעיון זה דווקא בהקשר של אמירת קדיש יתום:

[...] אבל מלכנו מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא מלך חפץ בחיים אוהב שלום ורודף שלום ואוהב את ישראל עמו ובחר בנו מכל העמים [...] ומתוך אהבתו שאוהב אותנו ואנו מעטים, כל אחד ואחד מעמנו חשוב לפניו כלגיון שלם, לפי שאין לו הרבה להעמיד במקומו. נפקד חס ושלום אחד מישראל באה פחת בלגיונותיו של המלך ובאה תשות כח כביכול במלכותו יתברך, שהרי מלכותו חסרה לגיון אחד מלגיונותיו ונתמעטה חס ושלום גדולתו יתברך. לפיכך מתפללין אנו ואומרים אחר כל מת מישראל יתגדל ויתקדש שמייה רבא. יגדל כח השם ולא יביא תשות כח לפניו יתברך.⁴

אם כן, משמעות הקדיש אליבא דעגנון היא הגדלת שמו של הקב"ה בעולם אחרי חורבן, אך שלא כדברי ערוך השולחן, שלפיהם הנכחת הקב"ה מתקנת את התמעטות נוכחותו מחמת חורבן הבית, לדברי עגנון החורבן שעליו הקדיש "מכפר" ומשקמו במידה

3. הרחבה של רעיון זה, שלפיו מלכותו של הקב"ה תלויה בהכרה שלנו במלכותו, אפשר לראות בדברי הרב עזרא ביק, **תפילת שמונה עשרה ויסודות האמונה**, ירושלים תשע"ה, עמ' 54-56.
4. שמואל יוסף עגנון, "פתיחה לקדיש", **סמוך ונראה**, תל אביב תשכ"ז, עמ' 288.

מסוימת הוא חורבן האדם. לאחר פטירתו של אדם מישראל הקב"ה עצמו חסר. מילות הקדיש הן בקשה למילוי חיסרון זה שנוצר כביכול בשמיא.

הסבר זה לוקח את הקדיש לציר האבל והאובדן, והפעם האבֵל הוא כביכול הקב"ה בעצמו. ואולי המנחמים הם האבלים עצמם, המוצאים נחמה בשותפות של הקב"ה בצערם.

הכרת הציבור באבל

הרמ"א בהלכות אבלות מביא את "סדרי הקדימות" בין האבלים (בתוך שבעה, בתוך שלושים יום, בתוך שנה, ביום השנה [יארצייט]) לעניין חלוקת ה"קדישים"⁵. מדבריו ברור שנהגו שקדיש יתום נאמר רק מפי אבל אחד (שלא כבמנהג הספרדי, שלפיו כל האבלים אומרים את הקדיש יחד). ואולם עינינו הרואות שברוב בתי הכנסת האשכנזיים התפשט מנהג אמירת הקדיש של כל האבלים יחד במקלה.

הציץ אליעזר, שהובא לעיל, עוסק בשאלת שינוי המנהג: "אם מותר לשנות מנהג שנהגו לחלק הקדישים בין בעלי החיובים ולהנהיג שיאמרו יחד". בתשובתו ציטט הציץ אליעזר מתוך שו"ת "זכר שמחה" לר' יצחק הלוי במברגר, מגדולי הרבנים בגרמניה במאה ה-19:

הנה ענין הקדיש הוא לזכות הנפש על ידי קידוש שמו יתברך ברבים. ועל כן צריכים העונים אמן יהא שמיה רבא לשמוע קול המברך. ואם רבים הם קול האומר קדיש לא יישמע. ואם אחד יאמר בקול והשאר עונים בלחש אין תועלת בלחישתן וטובה השתיקה [...] לכן מנהג אשכנז מימי קדם קדמתה שלא לומר קדיש ביחד [...] והן אמת שיש מקומות גדולות שתקנו כן למעט מחלוקת מחמת ריבוי אבלים במה שהיו שם ובחרו ברע במיעוטו [...] אמ"ה ידידי הרב הגאון מוהר"ש מאגנס נ"י אב"ד ר"ק שוואבר, כתב לי וז"ל הגאון רע"א זצ"ל: בעת חולי רע שהיו שם יתומים הרבה עד שלא ידע ליתום קדיש אחת בתוך חודש, והתקין שמשך שנה ההיא (ולא יותר) יאמרו קדיש אחר עלינו הכל ביחד [...] וגדול כח מנהגן של ישראל שאפילו אם לא נמצא חשש איסור בהפכו, אף על פי כן שינוי מנהג מצד עצמו הוא דבר בלתי היתר [...] נראה לעניות דעתי שאין שום סברא להרשות לעשות כן במקומותינו שמאז ומקדם אין המנהג כן שמלבד חשש תרי קלי לא משתמעי [...] יש בזה עוד משום ביטול מנהג (שו"ת זכר שמחה ח).

לדברי ר' יצחק במברגר, שהתנגד לשינוי המנהג הקיים של אמירת קדיש מפי אבל אחד, יש שני נימוקים לאסור את השינוי: נימוק אחד הוא "תרי קלי לא משתמעי", והנימוק השני הוא שיש בהנהגת ריבוי קדישים משום ביטול של מנהג קיים.

5. שולחן ערוך, או"ח שעו, ד.

אכן, בעקבות כך לאורך תשובתו של הציץ אליעזר נראה שדעתו אינה נוחה מאמירת קדיש יתום מפי כל האבלים יחד. בסוף התשובה הוא אומנם מביא סימוכין להסבר המנהג: צידוק הדין וקידוש שם שמיים על ידי האבלים, אולם ברור מדבריו שבעיניו טיעונים אלו אינם מספקים.

התפשטות המנהג בקרב קהילות אשכנז תמוהה, שכן החלקים היחידים בתפילה הנאמרים ב"מקהלה" הם חלקים שהקהל עונה בהם לחזן. המנהג החדש בעצם יצר מצב של כמה שליחי ציבור המשמשים במקביל בעת אמירת הקדיש! מדוע אפוא התפשט מנהג זה בניגוד למנהג הקיים ולנוכח התנגדות הפוסקים?

ברצוני להציע שני פתרונות. פתרון אחד אינו חדש מבחינת הבנת מהות הקדיש, אלא מביא בחשבון את הצורך הנפשי-פסיכולוגי של האבלים לפעול סביב האבל פעולה אקטיבית דרך הקדיש, וזאת על פי הפרשנויות שסקרתי לעיל. קרי, תועלת לנפטר, צידוק הדין והגדלת שמו של הקב"ה. ייתכן שאבלים רבים רצו לומר קדיש, ועם הזמן הדבר התקבל ונוצר מעין חיוב על האבל לומר קדיש ולא להסתפק באמירת קדיש מפי אבל אחד בעבור כולם. בנייתו בריסקאי אפשר לומר כי נעשתה רווחת המחשבה שיש על האבל חובת גברא לומר קדיש.

הפתרון השני שאני רוצה להציע אינו סותר את הפרשנויות הקודמות אלא מוסיף עליהן. על פי המנהג שהקדיש נאמר בכל פעם מפי אבל אחד, עלול להיווצר מצב שבו אבל לעולם לא יאמר קדיש. עדות לכך מובאת בתשובת ה"זכר שמחה" לר' יצחק במברגר, שנזכרה לעיל בדברי הציץ אליעזר. בדבריו מתוארת מגפה שבה בעקבות ריבוי המתים נוצר מצב שיתום לא אמר קדיש חודש שלם בגלל סדר הקדימה באמירת הקדיש. במקרה זה פתרו את הבעיה בהגדרת קדיש אחד משותף, אך ייתכן שזו גם הסיבה שבגללה התפשט המנהג לומר את כל הקדישים יחד.

מדוע חשוב כל כך שכל יתום יוכל לומר קדיש? רבות דובר על חוויית המעבר מימי השבעה לחיים עצמם. בימי השבעה האבלים מוקפים במנחמים, וכאשר השבעה מסתיימת עלולה להיווצר תחושה שהציבור שכח את אבלם. כאן בא לידי ביטוי תפקידו הציבורי של הקדיש.

קדיש, ככל דבר שבקדושה, צריך להיאמר במניין.⁶ כאשר האבל אומר קדיש בציבור יש הכרה ציבורית באבלו. יותר מכך, נוצרת תלות בין הציבור ובין האבל. האבל צריך את הציבור כדי לומר קדיש, והציבור צריך את האבל כדי שייאמר בקרבו קדיש זה.⁷ אמירת קדיש בציבור מנכיחה את היותם של אבלים בקהילה ותובעת מהקהילה לתמוך בהם. עיקר התמיכה הוא נתינת מקום לכאב, ולעיתים יש גם ביטויים מעשיים לתמיכה, כמו קריאות בווטסאפ השכונתי לבוא להשלים מניין כי יש "חיוב".

6. שולחן ערוך, או"ח, הלכות ברכות השחר ושאר ברכות נה, א.
7. וכבר דנו בפוסקים אם ואילו נוסחי קדיש נאמרים בהיעדר אבלים.

נוסף על כך ייתכן שאני חשה בעוצמה גבוהה יותר את ההתגייסות הציבורית בעבורי בשל היותי אישה. על כן מחוות קטנות, כמו לוודא שעזרת הנשים תהיה פתוחה ולהתגייס לאמירת קדיש איתי יחד בהיעדר אבל נוסף, נותנות תחושה שהציבור רואה אותי ונותן לקדיש שלי מקום.⁸

כמו כן, מאחר שכבר פשט מנהג אמירת הקדיש מפי כל האבלים יחד, בכל ספרי ההדרכה לאבלים יש הנחיות לאמירה משותפת. למשל ב"פניני הלכה" נפסק כך: "וכששניים ויותר אומרים קדיש, ישתדלו לאומרו יחד, מילה במילה, ולשם כך טוב שאומרי הקדיש יעמדו יחדיו".⁹

הצורך ליצור מציאות טכנית שבה "תרי קלי משתמע" דורש מהאבלים להתקבץ למקום אחד ולומר את הקדיש במתינות, בקצב המתאים לאמירה משותפת. דבר זה יוצר באבלים עצמם הקשבה לאבלים האחרים, וייתכן שיוצר אף מעין ציבור מתאבל. בציבור זה האבל מרגיש שיש בעולם אנשים נוספים השותפים לחוויותיו ולתחושותיו, והם הופכים את האבלות למעין מסע משותף. כיוון זה בהבנת הקדיש מרחיב את גבולות האבל והאובדן אל מחוץ לגבולות האבל עצמו, אל המעגל הציבורי שעומד יחד מול הקב"ה.

עוד בבית המקדש נהג "סימון" האבלים כדי שהציבור יוכל לנחם אותם ולתמוך בהם, כפי שמצוין במשנה במסכת מידות: "כל הנכנסין להר הבית נכנסין דרך ימין ומקיפין ויוצאין דרך שמאל חוץ ממי שאירעו דבר שהוא מקיף לשמאל. מה לך מקיף לשמאל? שאני אבל. השוכן בבית הזה ינחמך" (משנה, מידות ב, ב).

בפרקי דר' אליעזר מסופר בהרחבה על סימון החתנים והאבלים כדי שהציבור יוכל להתייחס כראוי לכל אחת מהקבוצות הללו:

רָאָה שְׁלֵמָה שְׁמַדַּת גְּמִילוֹת חֲסָדִים גְּדוּלָּה לַפְּנֵי הַמָּקוֹם, וְכִשְׁבְּנָה בֵּית הַמִּקְדָּשׁ בְּנָה שְׁנֵי שְׁעָרִים, אֶחָד לַחֲתָנִים וְאֶחָד לְאֲבָלִים וְלַמְּנַדִּים. וְהָיָה יִשְׂרָאֵל הוֹלְכִין בְּשַׁבָּתוֹת וְיוֹשְׁבֵין בֵּין שְׁנֵי שְׁעָרִים הַלְלוּ, וְהַנִּכְנָס בְּשַׁעַר חֲתָנִים הָיָה יוֹדְעִין שֶׁהוּא חֲתָן, וְהָיָה אוֹמְרִים לוֹ, הַשּׁוֹכֵן בְּבֵית הַזֶּה יִשְׁמַחְךָ בְּבָנִים וּבְבָנוֹת. וְהַנִּכְנָס בְּשַׁעַר אֲבָלִים וְהָיָה שֹׁפְמוֹ מְכַסֶּה אֹז הָיָה יוֹדְעִין שֶׁהוּא אָבִל, וְהָיָה אוֹמְרִים לוֹ, הַשּׁוֹכֵן בְּבֵית הַזֶּה יִנְחַמְךָ. וְהַנִּכְנָס בְּשַׁעַר הָאֲבָלִים וְלֹא הָיָה שֹׁפְמוֹ מְכַסֶּה, אֹז הָיָה יוֹדְעִין שֶׁהוּא מְנַדֵּה, וְהָיָה אוֹמְרִים לוֹ הַשּׁוֹכֵן בְּבֵית הַזֶּה יִנְחַמְךָ, וְיִתֵּן בְּלִבְךָ שֶׁתִּשְׁמַע לַחֲבֵרֶיךָ וְיִקְרְבוּךָ, כְּדִי שֶׁיֵּצְאוּ כָּל יִשְׂרָאֵל יְדֵי חוּבְתָן בְּגְמִילוֹת חֲסָדִים. מִשְׁחָרֵב בֵּית הַמִּקְדָּשׁ הִתְקִינוּ שִׁיהִיו חֲתָנִים וְאֲבָלִים הוֹלְכִין לְבֵתִי כְּנִסְיוֹת וּלְבֵתִי מְדַרְשׁוֹת, וְאֲנָשֵׁי הַמָּקוֹם רוֹאִין אֶת הַחֲתָן וְשֹׁמְחִים עִמּוֹ, וְרוֹאִין אֶת הָאָבִל וְיוֹשְׁבֵים עִמּוֹ עַל הָאָרֶץ, כְּדִי שֶׁיֵּשְׁבוּ וְיֵצְאוּ יִשְׂרָאֵל יְדֵי חוּבְתָן בְּגְמִילוֹת חֲסָדִים (פרקי דר' אליעזר ז).

8. כאמור לעיל, ההדרכה המקובלת היא שנשים אינן אומרות קדיש לבד אלא מצטרפות לאמירת קדיש מפי גבר.

9. הרב אליעזר מלמד, "דיני קדיש יתום", פניני הלכה, ישראל תשס"ג, עמ' 60.

עז דבורה • קדיש יתום

על פי המדרש, שלמה בחוכמתו ראה צורך ליצור מצבים שבהם הציבור יכול לתמוך בקבוצות החתנים, האבלים והמנוחים. ככל הנראה הבין שלמה שללא סימון קבוצות אלו, לא ידע הציבור על השמחה ועל האבל שחבריהן חווים, ישכח או אפילו פשוט יובך, ולא יתייחס אליהם כראוי. על סמך מדרש זה התהווה המנהג לנחם את האבלים בבואם לבית הכנסת בערב שבת שבתוך ימי השבעה.

בעיניי, אמירת קדיש מפי האבלים, מלבד תוכן הקדיש עצמו, היא המשך של סימון זה. אמירת הקדיש מנכיחה בקהילה את קבוצת האבלים ויוצרת הזדמנויות לאמירת דברי חיזוק ולתמיכה בהם.

במסכת שבת, במהלך דיון על מה נכלל באיסור הליכה הדרכי האמורי, נאמר הכלל שמה שנעשה לשם רפואה איננו נחשב הליכה בדרכי האמורי. לאחר כלל זה מובאת ברייתא העוסקת בטיפול בעץ חולה:

והתניא: אילן שמשיר פירותיו סוקרו (וצובע אותו) בסיקרא וטוענו באבנים. בשלמא טוענו באבנים - כי היכי דליכחוש חיליה, אלא סוקרו בסיקרא מאי רפואה קעביד? - כי היכי דליחזייה אינשי וליבעו עליה רחמי. כדתניא: וטמא טמא יקרא - צריך להודיע צערו לרבים, ורבים יבקשו עליו רחמים (בבלי, שבת סז ע"א).

הגמרא שואלת כיצד צביעת העץ מהווה רפואה, ועונה שצביעת העץ מסמנת לעיני העוברים והשבים שהוא זקוק לרחמים, ובעקבות הסימון יתפללו עליו וכך יעזרו לרפואתו. ההוכחה לכך היא מהנימוק המובא בברייתא לציווי התורה בנוגע למצורע, "וטמא טמא יקרא". גם באשר למצורע מתבאר שהסיבה להכרזה על צרעתו של האדם והצורך לפרסם את צערו ברבים נעשים כדי שיתפללו עליו.

נראה לי שהקדיש משמש מעין תרגול של שריר האמפתיה: באמצעות קדיש יתום הציבור שותף שותפות יום-יומית למכאוביהם של יחידים המצויים בו ולומד להסתכל על הפרטים בקהילה ולחפש את שבוי הלב ואת הזקוקים לחסד ואף להתפלל עליהם.

יסודות אלו חשובים בבניית ציבור וקהילה המתפללים יחד לא רק תפילה טכנית אלא מתפללים יחד זה על זה, רואים זה את זה ותומכים זה בזה.

סוף דבר

במאמר זה סקרתי כמה פרשנויות שניתנו למנהג אמירת קדיש יתום אגב התבוננות בצירים השונים שפועלים בהם פרשנויות אלו.

המשמעות הראשונה היא תועלת לנפטר, קרי לימוד זכות עליו באמצעות אמירת הקדיש. פרשנות זו פועלת בציר הקשר שבין האבל לנפטר ומאפשרת לאבל להמשיך ולפעול בעבור הנפטר בעולם הזה ובעולמות עליונים.

עז דבורה • קדיש יתום

המשמעות השנייה היא צידוק הדין, כלומר קבלת מלכותו של הקב"ה והנהגתו. פרשנות זו פועלת בציר הקשר שבין האבל לקב"ה: האבל עומד מול הקב"ה, ודווקא מתוך אבלו מכריז על קבלת גזרתו.

המשמעות השלישית היא הגדלת מלכות ה' בעולם. כלומר, מילוי החיסרון שנוצר בעולם על ידי הגדלת שמו של הקב"ה באמצעות אמירת הקדיש. פרשנות זו פועלת בציר האבל והאובדן המשותפים לאבל ולקב"ה, המצרים על חסרונו של הנפטר, ויוצרת שותפות בין האדם לא-לוהיו.

משמעות רביעית פועלת בציר שבין האבל לקהילה, ועל פיה המנהג שבו כל האבלים אומרים קדיש מביא לידי הכרה של הקהילה בקבוצת האבלים שבתוכה ויוצר קהילה התומכת בזקוקים לתמיכה ומתפללת עליהם.

נראה לי שכיוונים אלו יכולים לתת פשר ולהעניק משמעות לאומרי קדיש יתום, אף שייתכן שלא כל אומרי הקדיש יתחברו לכל הפרשנויות האלו בכל עת שיאמרו. אמירת הקדיש יחד יוצרת מקהלה המנכיחה את החוויות השונות, ומכוון של אלו נוכחים בקדיש גם האבלות, גם הנפטר וחסרונו, גם הקהילה המקשיבה וגם הקב"ה, המשתתף עם כל אלו ובוכה איתם יחד.

בבניין ירושלים ננוחם.